

УДК 336.26

Січняк О.О.
аспірант кафедри
економічної теорії та історії економічної думки
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

ІНСТИТУЦІЙНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ БЮДЖЕТНО-ПОДАТКОВОЇ СФЕРИ

STUDYING OF FISCAL SPHERE DEVELOPMENT THROUGH PRISM OF HISTORICAL AND INSTITUTIONAL ANALYSIS

АНОТАЦІЯ

У статті здійснено спробу вивчення бюджетно-податкової політики та бюджетно-податкової сфери загалом як інституціональних одиниць з позицій історичного аналізу. Коротко розглянуто історію розвитку суспільств, їх економічної думки та продуктивних сил, а також місця та функцій бюджетно-податкової політики та бюджетно-податкової сфери.

Ключові слова: бюджетно-податкова політика, інституціональна одиниця, історія суспільства.

АННОТАЦИЯ

В статье осуществлена попытка изучения бюджетно-налоговой политики и бюджетно-налоговой сферы в целом как институциональных единиц с позиций исторического анализа. Кратко рассмотрена история развития обществ, их экономической мысли и продуктивных сил, а также места и функций бюджетно-налоговой политики и бюджетно-налоговой сферы.

Ключевые слова: бюджетно-налоговая политика, институциональная единица, история общества.

ANNOTATION

The article is an attempt to study the fiscal policy and the fiscal sphere in a whole as an institutional unit through prism of historical analysis. Briefly reviewed the history of community development, their economical thought and productive forces, as well as the place and functions of the fiscal policy and the fiscal sphere.

Keywords: fiscal policy, institutional unit, the history of community.

Постановка проблеми. В сучасних економічних реаліях все більшої ваги набирають тенденції автономізму національних економік та фрагментарної інтеграції – процеси протидії інтеграції на більших масштабах за рахунок інтеграційних процесів на менших масштабах. Сьогодні найбільш конкурентоспроможні економіки, особливо в перспективній динаміці, зробили ставку на ресурсний автономізм. Це можна спостерігати на прикладі Китаю, Індії, Німеччини та Великобританії. Все це потребує структурної реорганізації суспільства та видозміни регуляторних механізмів, зокрема бюджетно-податкової політики, яку незаслужено витіснили на другорядні позиції неолібералистичні вчення 70-х рр. Сьогодні бюджетно-податкове регулювання є одним з ключових шляхів подолання системної фінансово-економічної кризи, зокрема в українських реаліях. Проте для ефективного застосування інструмента необхідні чітке розуміння його природи та актуалізація цього знання у сучасності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питань бюджетно-податкової

сфери займалися В.Г. Дем'янишин, В.О. Федосов, І.Г. Лук'яненко, І.О. Плужніков, І.Я. Чугунов, Л.В. Лисяк, О.Д. Василик, С.І. Юрій, С.О. Булгакова, Т.М. Ковальова, Т.Ф. Куценко, Ц.Г. Огонь та інші вчені. Більшість дослідників розглядає бюджетно-податкову сферу та бюджетно-податкову політику з позицій або суто прикладного дослідження, або в мейнстрімі лібералистичної економічної думки.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Ключовим недоліком сучасної розробленості питання є нерозвиненість, а подекуди повна відсутність системного розуміння бюджетно-податкової сфери та бюджетно-податкової політики як інституціональної одиниці, яка, з одного боку, має визначене місце в структурі суспільства та визначається його суб'єктами, а з іншого боку, власне сама визначає суспільство та його структуру.

Мета статті полягає у вивченні еволюції бюджетно-податкової сфери та бюджетно-податкової політики як інституціональної одиниці в структурі еволюції суспільства на різних етапах історичного розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під інституціональною одиницею розуміють суб'єкт господарських, юридичних чи інших суспільних відносин. Бюджетно-податкова політика є функціональною площиною інституціональної взаємодії щодо перерозподілу економічних благ у суспільстві та пов'язаним із ним перерозподілом прав та обов'язків. Бюджетно-податкова політика, будучи одночасно об'єктом для повноцінних інституціональних одиниць та квазісуб'єктом як векторний сукупний виразник, може розглядатися як інституціональна одиниця.

В табл. 1 наведено короткий аналіз основних історичних етапів розвитку людства з точки розу розвитку суспільств, їх продуктивних сил та економічної думки щодо бюджетно-податкової політики. Так, в часи Давнього світу, відповідно до процесів розвитку, відбувалося осмислення системи суспільного господарства та перерозподілу благ. Основними тенденціями були універсалізація процесу обміну (обігу) під час спеціалізації діяльності; превалювання питання оподаткування учасників суспільства над видатками для них (концентрація ресурсів

Таблиця 1

Історичний аналіз розвитку бюджетно-податкової політики

Епоха (період)	Домінуюче вчення	Характерні риси суспільного економічного базису	Тенденції в площині бюджетно-податкової політики
Давній світ		Родоплемінний суспільний устрій, більшою мірою збиральне господарство. Окремі авангардні цивілізації сформували індивідуальні форми організації суспільства та економіки, що включали в себе щонайменше аграрне господарство, примітивну видобувну промисловість та торгівлю. Для підтримки життєдіяльності суспільства із значним рівнем спеціалізації праці потребувався значний рівень концентрації ресурсів, насамперед як елемент резервування.	Більшою мірою бюджетно-податкова сфера нерозривно пов'язана з механізмом родоплемінного перерозподілу благ. В передових цивілізаціях підіймається питання розвитку систем оподаткування як стабільного джерела ресурсів для покриття державних потреб.
Темні часи (V – X ст.)	Запозичення античної думки	Відбувається своєрідне «вирівнювання» цивілізаційного розвитку, коли передові цивілізації значно деградують, а периферійні суспільства починають запозичати залишки їх досвіду. Родоплемінний устрій трансформується у феодальний, основу економіки складають самодостатні господарства, ремесла та торгівля розвинені слабо.	Бюджетно-податкова сфера розвинена слабо, значний акцент робиться на оподаткуванні, яке притому більшою мірою має натуральну форму та оформлене у вигляді податей та данини.
Серединні часи (X ст. – XIII ст.)	Релігійно-філософські вчення	Еволюція суспільних відносин, становлення стабільних держав, поступовий розвиток економік (зокрема, розвиток грошового обігу) та протиріччя між економічною та політичними складовими (перманентні війни та бунти) виносять на поверхню питання справедливості устрою суспільства. В рамках домінуючих релігійних доктрин пропонуються певні ідеальні моделі.	Бюджетно-податкова сфера, що розглядається в призмі морально-релігійних вчень, підіймає питання обумовленості витраток принципами суспільного блага в його релігійному розумінні. Присутні спроби обумовити необхідність податків та зрозуміти їх природу.
Пізнє Середньовіччя (XIV ст. – XVI ст.)	Меркантилізм	З розвитком економіки до певної технологічної межі (насамперед, торгівлі та ремесел) в рамках конкретних країн підіймається питання джерел подальшого примноження багатств. З огляду на те, що ключовими джерелами збагачення стають зовнішня торгівля і грабіж, формується базис для міжнародного розподілу праці.	Бюджетно-податкова (казначейська) сфера починає формуватися як така, формуються податкові та казначейські системи. Активно розвивається методологія сприяння з боку держави, зокрема, шляхом бюджетно-податкових заходів тим чи іншим сприятливим економічним проектам.
Кінець XVI ст. – середина XVII ст.	Меркантилізм та камералізм	В результаті активної міждержавної конкуренції, різного географічного розташування, нерівномірності розподілу ресурсів та економічного розвитку одні країни віднаходять джерело розвитку в торгівлі, інші ж формують ізоляціоністську модель, концентруючись на розвитку науки та ремесел.	Держава починає розглядатися як базовий (організуючий) елемент економічної діяльності, тому бюджетно-податкова сфера багато в чому отожднюється з фінансово-економічною.
XVII ст.	Фізіократи	В цей період відбувається остаточний відхід від релігійного догматизму. Активно розвиваються науки, ремісницькі гільдії досягають значних масштабів, а також створюються всі умови для створення мануфактури. В результаті значного зростання продуктивності формуються передумови для переформатування суспільства. Ще однією характерною рисою є виникнення системних ризиків голоду, оскільки виробничі сили у сільському господарстві розвивалися значно повільніше. В цей період йде переосмислення природи багатства, значна увага приділяється природі праці, товару та вартості.	Бюджетно-податкова сфера розглядається як необхідність під час існування держави. Існують спроби вдосконалити систему обліку, а також описати систему суспільного відтворення. Активізується питання оптимальної ставки податку. Підіймається питання природи капіталу.

Продовження таблиці 1

Середина XVII ст. – початок XIX ст.	Класична школа	Це вчення починає формуватися в умовах розквіту мануфактурного виробництва (прогресуюче зростання продуктивності праці), коли активно розвиваються всі сфери економіки, поступово впроваджуючи досягнення науково-технічної думки. Внаслідок росту виробництва розвиваються торгівля та грошовий обіг, відбувається формування фінансових структур. Відбувається суттєва видозміна структури суспільства, коли власники капіталу набувають певної альтернативної державі влади, формується ідеологія лібералізму.	Бюджетно-податкова сфера розглядається як інструмент фінансового забезпечення існування держави, основною роллю якої є арбітражна у відношеннях між капіталістами. Активно розвивається тема природи капіталу та заробітної плати. Формується новий базис для розуміння бази оподаткування.
XIX ст. – початок XX ст.	Класичне вчення Дж.Ст. Мілля та Марксизм	Якщо в попередній час розширення виробництва відбувалося екстенсивним шляхом, то в цей період в результаті розвитку технологій пішло інтенсивним. Незатребуваними стали багато людей, що миттєво призвело до падіння оплати праці, проте й падіння продуктивності. В нових умовах сформувалися нові точки протиріччя у сучасній структурі. Основними задачами вчень є розкриття природи соціальних протиріч та відшукування методу їх усунення. Значно змінюється розуміння держави, розширюється поняття арбітражної ролі, вводяться додаткові функції.	Бюджетно-податкова сфера розглядається як інструмент перерозподілу багатства з метою вирішення соціальних протиріч, створення сприятливих умов для економічного розвитку, а також організації суспільства в системі держави. Значно розвинені теоретичні розробки класичної школи.
80-ті рр. XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.	Маржиналізм	З ростом продуктивності праці, який значно випереджував збільшення заробітної платні, відбулася суттєва видозміна ринку, де пропозиція стала заручником обмеженого платоспроможного попиту. За весь період існування вчення відбувалися кризи перевиробництва різних масштабів. В умовах нестабільності значної ваги набуває фінансовий капітал, що кінцевим чином призводить до Великої депресії.	Погляди на бюджетно-податкову сферу майже не змінюються, окрім як в частині особливого наголосу на необхідності формування інфраструктури економіки.
30–50-ті рр.	Кейнсіанство	Як вихід із кризи було запропоновано використовувати державні витрати як засіб боротьби з безробіттям, а додатково – механізм створення платоспроможного попиту. В цей період в ключових країнах світу будується потужна інфраструктура, яка багато в чому обумовила можливість Другої світової війни.	Пропагується активна участь держави в економічній сфері. Бюджетно-податкова політика розглядається не тільки інструмент як справедливого перерозподілу благ, але й як інструмент боротьби з будь-якими «перекосами» функцій «накопичення – споживання».
50-70-ті рр. XX ст.	Монетаризм та неолібералізм	В результаті глобального перерозподілу багатств та проникнення приватної власності на макrorівень із витісненням держави (логістика, авіабудування, електрогенерація тощо) насамперед в США значно змінюється структура економічних систем. В результаті виникає ситуація, коли, попри значний рівень зайнятості, стають можливими інфляційні процеси. Це призводить до чергової кризи.	Відбувається повернення до ідеї арбітражної ролі держави, хоча із значно розширеними повноваженнями. Бюджетно-податкова сфера розглядається як джерело існування держави та розвитку інфраструктури країни.
Кінець 70-х рр. XX ст. – сучасність	Інституціоналізм	Основними територіями реалізації цієї концепції є країни заходу (США та континентальної Європи), інші країни більшою мірою залишилися під пагубним впливом неоліберальної концепції. Відбувається соціалізація ринкового простору, де держава регулятивними методами вирівнює розподіл ресурсів між усіма учасниками суспільства, спонукаючи їх створювати та розвивати відповідні інститути.	Бюджетно-податкова політика є одним з багатьох інструментів держави щодо стимулювання розвитку інститутів.

для суспільства загалом); намагання поширити горизонт управління як спосіб боротьби з невідповідністю.

Пізніше, незважаючи на те, що в період раннього Середньовіччя відбувся значний занепад у всіх сферах суспільного розвитку, вже в період середнього Середньовіччя відбулося відновлення розробки питань, які були актуальні для Давнього світу та особливо Античності. Зберігається переважання процесів мобілізації ресурсів над процесами їх витрати. Вже в рамках релігійного дискурсу відбуваються спроби зрозуміти природу податків, а також підіймається питання видатків у взаємозв'язку із суспільним благом в його релігійному розумінні. У цей період неявно намітився поділ між бюджетно-податковою тактикою (потреби суспільства в особі монарха та влади) та стратегією (потреби суспільства в особі простих людей, технологій та способу виробництва – об'єктивні обмеження).

В період пізнього Середньовіччя, відповідно до соціально-економічних умов та нерівномірності розвитку, виникають такі течії, як меркантилізм та камералізм. Вони сприймають природу податків та видатків як необхідну даність системи, спрямовуючи свій погляд на природу багатства країни, механізми його збереження та примноження. Залежно від власного розуміння природи багатства пропонуються і відповідні моделі дій в бюджетно-податковій сфері, де здійснюється вже структурний поділ на тактичний (в рамках конкретної кон'юнктури та наявних засобів) і стратегічний (в рамках стратегії державного розвитку та потенційно доступних засобів) рівні.

У XVII – XVIII ст. рівень продуктивних сил досягає настільки проривного розвитку відносно попередніх часів, що провокує процеси суспільної реструктуризації. В цей час фізіократи та класики намагаються описати систему суспільного відтворення в рамках конкретної країни. Хоча конкретних зрушень щодо бюджетно-податкової сфери в цей період не відбувається, формується базис для розуміння впливу податків та видатків як інструмента регулювання мотивацій учасників ринку.

У XIX ст., коли відбулася НТР, а процеси суспільної реструктуризації почали охоплювати широкі народні маси, знову постало питання справедливого перерозподілу економічних благ, яке було підкріплене потребами технологій в кваліфікованій та мотивованій робочій силі. У цей час виникають теорії марксизму та продовження класичної теорії Дж.Ст. Мілля. Залежно від змісту ці теорії пропонують конкретні моделі розвитку, проте чітко виокремлюються тактичний, стратегічний та концептуальний рівні, зокрема в бюджетно-податковій сфері. Якщо тактичний рівень є більш інструментальним (максимальна мобілізація ресурсів) та значно варіює відповідно до вчення, то стра-

тегічний рівень багато в чому подібний (розвиток продуктивних сил, інфраструктури та суспільства загалом).

На межі XIX та XX ст. відбуваються циклічні кризові процеси, пов'язані з перевиробництвом, викликані значною мірою тим, що можливості виробництва значно перевищували платоспроможний попит. Це сфокусувало увагу на особливостях та природі споживацького вибору, а також можливості конкретного числового обчислення ринку як інструмента його розуміння. В цей період економічна думка (маржиналізм) відводить державі роль арбітра та регулятора конкуренції. В частині оподаткування на тактичному рівні постає задача мінімального втручання в економіку, на стратегічному – обмеження монопольних перекосів та формування власних резервів. В частині видатків на тактичному рівні висувається задача усунення соціальних конфліктів та забезпечення операційних потреб держави та інфраструктури, на стратегічному – розвиток інфраструктури та продуктивних сил.

Криза перевиробництва 30-х рр. XX ст., підсилена фінансовою кризою («занулення» фінансових резервів), не тільки значно похитнула позиції класиків з їх принципом саморегулювання ринку, але й сильно підірвали довіру до грошей, зокрема як елементу бюджетно-податкового регулювання. Кейнсіанське вчення значно розширює арбітражні та стабілізуючі функції держави, вказуючи на необхідність суміщати соціальні функції та безпосередню участь в економічній діяльності. На тактичному рівні пропонується через бюджетно-податковий перерозподіл економічних благ шляхом соціальних програм та стимулюючих видатків бізнесу (дотацій субсидій) розвивати внутрішній попит (так званий ефект мультиплікатора, що діє в умовах протекціонізму). На стратегічному рівні пропонувалося шляхом тих самих стимулюючих трансфертів прямо (безпосередня державна організація) чи опосередковано (участь в капіталі та підряд) розвивати інфраструктуру економіки, а також надвитратні, але й надприбуткові проекти значних масштабів (логістичні лінії, генеруючі потужності, ландшафтні мегапроекти (ГЕС, каналізація річок, осушення болота тощо)).

Таким чином, відступ від ідей безпосередньої участі держави в економіці, який відбувся за фактом, а потім і в теоретичній площині, відновив кризові процеси у більш загостреному та складному стані.

Висновки. Отже, протягом всього досліджуваного періоду бюджетно-податкова політика слугувала одним з ключових елементів суспільного договору та проходила еволюцію разом з усіма інститутами суспільства, зокрема державою та ринком. Бюджетно-податкова політика, з одного боку, спирається на базові інституційні одиниці суспільства – індивідів, з іншого боку, сама слугує опорою для роз-

витку деяких інституційних одиниць (як правило, більш складних; наприклад, гільдії в Давньому світі та Середньовіччі; трести та корпорації в епоху Відродження та Промислової революції), а також забезпечує повноцінне існування деяких інститутів (наприклад, держави). Активний розвиток держави та суспільства завжди корелював із грамотною впровадженою бюджетно-податковою політикою, яка давала змогу сконцентрувати та спрямувати необхідний ресурс, зберігаючи необхідний рівень консолідації суспільства відповідно до моралі та понять, властивих конкретному суспільству у конкретному часі.

Бюджетно-податкова політика, як і будь-який інший елемент або політика загалом, розвивається за подібною тенденцією, намагаючись, з одного боку, досягнути якомога більший горизонт управління задля мінімізації невизначеності, а з іншого боку, максимізувати необхідні ефекти в конкретний момент часу. Вона є тісно інтегрованим елементом суспільної структури та посідає одне з ключових місць в процесах державотворення.

В сучасних умовах, коли інститут держави активно конкурує з ТНК та феноменом інформаційного суспільства та мережових структур, розуміння бюджетно-податкової політики як квазіструктурної інституціональної одиниці є нагальною потребою, оскільки вона багато в чому визначає стійкість держави як інституту.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Блауг М. 100 великих економістів до Кейнса / М. Блауг ; пер. с англ. А.Ю. Михайлова ; под ред. А.А. Фофонова. – СПб. : Экономическая школа, 2005.
2. Веблен Т. История праздного класса / Т. Веблен ; пер. с англ. ; под общ. ред. В.В. Мотылева. – М. : Прогресс, 1984.
3. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М. : Фонд экономической книги «Начало», 1997.
4. Панорама экономической мысли конца XX столетия : в 2 т. / [под ред. Д. Гринзэуэй, М. Блини, И. Стюарт] ; [пер. с англ. Д.Г. Липинского, И.В. Розмаинского, А.С. Скоробогатова]. – СПб. : Экономическая школа, 2002.
5. Древние цивилизации / [С.С. Аверинцев, В.П. Алексеев, В.Г. Ардзинба и др.] ; под общ. ред. Г.М. Бонгард-Левина. – М. : Мысль, 1989.
6. Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах / И.И. Янжул. – М. : Статут, 2002. – 555 с.
7. The Cambridge ancient History in 12 volumes. – 2-d ed. – Cambridge University press [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.cambridge.org/core/series/cambridge-ancient-history/010C506409EE858277F898C129759025>.
8. История Европы с древнейших времен до наших дней : в 8 т. – М., 1988.
9. Зубков К.И. Камерализм как модель взаимодействия государства и общества: новое прочтение / К.И. Зубков // Уральский исторический вестник. – 2013. – № 3 (40). – [Электронный ресурс] – Режим доступа : [http://uralhist.uran.ru/pdf/UIV_3\(40\)_2013_Zubkov.pdf](http://uralhist.uran.ru/pdf/UIV_3(40)_2013_Zubkov.pdf).